

УДК: 902-028.42(91):061.2

О. О. Тарабукін

АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ: ІСТОРІЯ, ПЕРСОНАЛІЇ, КОЛЕКЦІЇ

У статті висвітлюється діяльність Товариства дослідників Волині і внесок його членів в галузі дослідження археологічної спадщини на теренах Східної Волині. Простежується також процес формування археологічної збірки музею товариства, визначаються джерела поповнення, час надходження, склад та походження окремих колекцій старожитностей.

Ключові слова: Товариство дослідників Волині, Східна Волинь, дослідження, археологічна спадщина, старожитності, музей, археологічна збірка, колекції.

У першій чверті ХХ ст. важливу роль в археологічному вивченні території Східної Волині відіграло Товариство дослідників Волині (далі — ТДВ). Окремі сторінки з історії його діяльності, переважно в контексті становлення і розвитку краєзнавчого руху та музейної справи у краї, висвітлювали у своїх працях Р. В. Маньковська, Н. В. Ланчук, М. Ю. Костриця та І. І. Ярмошик [Маньковська, 1994, с. 402—403; Ланчук, 1995, с. 12; Костриця, 2001, с. 114—116; Ярмошик, 2006, с. 76—78]. При цьому, основну увагу дослідники звернули на природничо-історичний та етнографічний напрямки. Для аналізу і оцінки доробку в археологічній сфері використовувалися лише статті надруковані у працях товариства. Інші ж матеріали, як от повідомлення і невеличкі замітки надруковані в часописах «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» та інших періодичних виданнях, залишилися поза увагою науковців і краєзнавців. Археологічна тематика у діяльності товариства зацікавила відомого археолога І. К. Свешнікова. Дослідник переважно акцентував увагу на проблематиці дослідницької роботи історичної секції товариства, яку очолював

© О. О. ТАРАБУКІН, 2017

Я. В. Яроцький і навів перелік основних питань [Свешніков, 1974, с. 9]. Хоча історія ТДВ цікавила багатьох дослідників, і в цьому контексті зроблено чимало, все ж деякі аспекти, зокрема, й археологічний напрямок у діяльності товариства розглянуто досить обмежено і недостатньо повно. Серед основних персоналій, що зробили вагомий внесок у вивченні археологічної спадщини Східної Волині здебільшого називають Я. В. Яроцького та С. С. Гамченка. Про інших згадують лише побіжно. Досі не визначено особистий внесок членів товариства у дослідженні пам'яток давнини краю. Поза увагою залишилися напрямки, мета і завдання досліджень окремих територій регіону та об'єктів, які цікавили дослідників, методи досліджень місцевостей і окремих пам'яток давнини. Фактично нічого невідомо про склад і подальшу долю зібраних під час експедиційних досліджень матеріалів, як формувалася археологічна збірка ТДВ, які були джерела поповнення, де і як зберігалися речові знахідки, хто займався їх вивченням та упорядкуванням, як вони обліковувалися, наявні колекції та їх походження, тощо. Отже, цілісного уявлення про археологічний напрямок у діяльності ТДВ ми досі не маємо. Тому, ґрунтуючись на друкованих і архівних матеріалах, робимо спробу систематизувати дані і висвітлити діяльність ТДВ, визначити особистий внесок його членів у галузі археологічного вивчення Східної Волині, а також поповнені та упорядковані колекції старожитностей, які зберігалися у музеї, склад та походження окремих з них.

У другій половині ХІХ ст. вивченням археологічної спадщини на зазначеній території епізодично займалися фахівці, які у тій чи іншій мірі залучалися до роботи, переважно, для виконання вузькопрофільних завдань Волин-

ського губернського статистичного комітету. Але самостійно цілеспрямованих наукових досліджень у краї у цій галузі останній не здійснював. Тим більше, що це не входило до його офіційних повноважень. Робота у цьому напрямку переважно виконувалася на замовлення вищих урядових структур, окремих установ, закладів і наукових товариств.

Окремі питання археології входили й до кола інтересів створеного у Житомирі 2 січня 1894 р. Волинського Церковно-археологічного товариства (далі — ВЦАТ). Однак вивчення пам'яток давнини краю переважно обмежувалося збором відомостей. Інформація про них, за вимогою єпархіального керівництва повинна була відображатися у церковно-приходських літописах. Один з його примірників для вивчення, подальшого використання та зберігання обов'язково надсилався до Волинського єпархіального давньосховища. Туди ж надходили окремі речові знахідки виявлені священиками у межах своїх приходів. Зібрані і висвітлені на сторінках приходських літописів матеріали археологічного змісту прислужилися не одному поколінню допитливих дослідників. Зокрема, відомому історичному і археологу В. Б. Антоновичу, які він використав під час укладення археологічної карти Волинської губернії. Однак здобутий представниками православного відомства багатий матеріал здебільшого не був введений у науковий обіг, а більшість рукописів на жаль до нашого часу не збереглися. Слід звернути увагу й на той факт, що до діяльності ВЦАТ залучалися переважно священнослужителі. У зв'язку з цим відомий краєзнавець, фольклорист, етнограф і літературознавець М. І. Коробка зазначав, що церковна археологія та історія не можуть претендувати на всебічне вивчення краю [(Коробка), 1896, № 118]. Занадто вузька конфесійна обмеженість товариства, постійна підконтрольність його з боку єпархіального керівництва відштовхували від нього інших дослідників. Це не задовольняло зрослі потреби науковців і краєзнавців, які вимагали створення широкопрофільної організації з правом вільного простору у своїй творчості [Баженов, 1995, с. 77]. Пізніше М. І. Коробка звернув увагу місцевої інтелігенції на необхідність об'єднання краєзнавців Волині на значно ширшій науковій основі. Зокрема, у листі до «Волинської інтелігенції», надрукованого на сторінках губернської газети «Волинь» 25 травня 1896 р. відзначив, що *«Волинь в усіх відношеннях є багатою скарбницею, з якої наука може черпати без кінця найрізноманітніші дані. Бажано було б, щоб культурні елементи нашої громадськості, ті, котрі становлять справжню інтелігенцію краю, подбали про його вивчення... Мені здається цілком можливим об'єднання культурних елементів краю на ґрунті наукового товариства дослідників. Саме товариство повинно бути з широкою*

програмою, що охоплює як природничо-історичне, так і археологічне й етнографічне вивчення Волині...» [Коробка, 1896, № 113].

Ідею створення такого товариства підтримав волинський археолог С. С. Гамченко. У листі до редакції газети «Волинь» він відзначив, що *«Вивчення будь-якого краю, а також Волині, настійно необхідне»*. Водночас поділив думку М. І. Коробки, що територія краю ще недостатньо досліджена [Гамченко, 1896, № 121]. Згодом М. І. Коробка та С. С. Гамченко, до яких приєднався директор 1-ї Житомирської чоловічої гімназії П. О. Сидоров, для реалізації свого задуму розробили проект статуту майбутнього товариства і розіслали його відомим вченим і громадським діячам для ознайомлення і зауважень. 3 квітня 1897 р. у приміщенні 1-ї чоловічої гімназії відбулося засідання організаційного комітету у складі 13 активістів, в числі яких історики та археологи С. С. Гамченко, О. О. Фотинський, Я. В. Яроцький, на якому було затверджено і підписано остаточну редакцію статуту. У травні того ж року П. О. Сидоров передав примірник установчого документу волинському губернатору для його подальшого представлення і затвердження Міністерством внутрішніх справ [(Фотинский), 1902, с. 10—11, 14]. Але в силу різних обставин, офіційне затвердження статуту відбулося лише через три роки — 14 квітня 1900 р. Перше організаційне засідання відбулося в приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки 2 грудня 1900 р. Саме ця дата багатьма дослідниками вважається днем заснування і початку діяльності у Житомирі ТДВ. Відповідно до статуту головною метою діяльності товариства було всебічне вивчення території Волинського краю, у тому числі його минулого [Протокол, 1902, с. 38; Устав, 1902, с. 19]. Дослідження планувалося здійснювати за чотирма основними напрямками, для чого при товаристві було створено 4 секції: природничих, етнографічних, економічних та історичних наук. Тоді ж було обрано голів, секретарів та членів ради секцій. До складу її членів входили особи, які виявили бажання брати участь в діяльності секції. Голову кожної секції обирали з числа почесних або дійсних членів товариства шляхом закритого балотування терміном на три роки. У кожній секції проводилося планування наукової роботи, зміст якої доводився через голову секції до відома членів ради товариства. Остання приймала рішення про актуальність запропонованої тематики, її доцільність, а також можливість її здійснення та фінансування [Костриця, 2001, с. 62]. За відсутності власного будинку товариство певний час користувалося приміщенням Російської публічної бібліотеки [Устав, 1902, с. 21].

Уся наукова частина діяльності товариства за напрямками покладалася на відповідну секцію. Питаннями вивчення минулого краю та його старожитностей займалася історична

секція. Остання була створена 2 грудня 1900 р. На першому організаційному засіданні було обрано голову, секретаря і члена ради секції. Очолив її тоді відомий краєзнавець, настоятель Житомирського Преображенського кафедрального собору, член розпорядчого комітету ВЦАТ М. М. Трипольський. Секретарем секції обрали Я. В. Яроцького, а членом ради — М. Г. Барського [Протокол, 1902, с. 39]. Історична секція поділялася на 7 відділів: політичної та побутової історії, архівознавства, археографії, палеографії, нумізматики, геральдики і археології, які відповідали дисциплінам тогочасної історичної науки. Однак її діяльність зважаючи на положення статуту була дещо обмежена. До її повноважень належали: оцінка праць, які надходили до товариства, розробка програм для збору відповідних матеріалів та організація засідань для наукових повідомлень, публічних читань або лекцій [Устав, 1902, с. 26]. На початковому етапі діяльності секції не відзначалася особливою активністю, але ситуація згодом змінилася на краще. На першому засіданні секції, яке відбулося 15 лютого 1901 р., її особистий склад дещо змінився. Сталося це через те, що М. М. Трипольський відмовився прийняти на себе обов'язки голови. Замість нього більшістю голосів було обрано Я. В. Яроцького, а секретарем — О. А. Фотинського [Протоколи, 1902, с. 74].

Про початковий період життя і діяльності Я. В. Яроцького відомо небагато. Вважають, що він народився у 1840 р. і є уродженцем Житомира. З інших джерел дізнаємося, що у липні 1882 р. він закінчив історико-філологічний університет св. Володимира у Києві й тоді ж був направлений на службу до Черкаської прогімназії, де перебував на посаді викладача історії і географії з 27 липня 1882 р. по 1 березня 1890 р. За пропозицією попечителя Київського учбового округу з 1 березня 1890 р. був переведений на ту ж посаду до Житомирської чоловічої гімназії. З того часу службова кар'єра Я. В. Яроцького поступово зростає. Через деякий час його обирають секретарем педагогічної ради. За успіхи на педагогічній ниві та відмінну службу був нагороджений орденами святих Станіслава, Анни, і Олександра Невського. Приймав активну участь у громадському і науковому житті краю, цікавився його історичним минулим і пам'ятками давнини, підтримував тісні зв'язки з відомими науковцями Волині і Київщини. Згодом його помічають в урядових структурах, запрошують на роботу до різних закладів і установ краю. Зокрема, у січні 1898 р. на загальних зборах його обирають дійсним членом досить поважної на той час установи — Волинського губернского статистичного комітету, а з 1900 р. за призначенням губернатора його включають до складу членів розпорядчого комітету Житомирської Російської публічної бібліотеки, де, як відомо, активно займався розбудовою і упорядкуванням

місцевого музею. Упродовж 1897—1900 рр. він приймав активну участь у створенні і по працях вважається одним з фундаторів ТДВ [Памятная..., 1892, с. 11; ПКВГ на 1901 г., 1900, отд. V, с. 24; Послужной список, 1904, арк. 12 зв. — 13; Формулярный..., 1890, арк. 1 зв., 3 зв.; Яроцкий, 1984, с. 3992].

Археологічну діяльність Я. В. Яроцький розпочав з участі в експедиції, організованій Городецьким музеєм барона Ф. Р. Штейнгеля, який влітку 1900 р. здійснив широкомасштабні дослідження на теренах Східної Волині. Саме тоді допитливий дослідник долучається до вивчення краю, приймає безпосередню участь в обстеженні різноманітних пам'яток давнини, розкопках городищ і курганів. Зібрані під час роботи експедиції численні матеріали дослідник використав при написанні історичних нарисів, які у 1900 та 1902 рр. були надруковані на сторінках губернських видань [Отчёт..., 1904, с. 10; Яроцкий, 1900а; 1900б; 1900в; 1902б]. Більшість з них отримали високу оцінку і схвальні відгуки. Більш того, на думку М. Княжевича, деякі з його статей можуть значно підвищити інтерес до пам'яток старовини краю [Княжевич, 1903, с. 77].

Отже, на момент обрання головою історичної секції Я. В. Яроцький був знайомий зі старожитностями краю і мав певний досвід проведення археологічних досліджень. З його обранням на зазначену посаду діяльність секції, особливо в археологічній галузі, значно активізувалася. Вже на першому засіданні секції відомий вчений, дослідник волинських старожитностей С. С. Гамченко чітко окреслив коло основних завдань у напрямку дослідження археологічного минулого краю. На наступному засіданні, яке відбулося 1 березня 1901 р., Я. В. Яроцький виступив з доповіддю «Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волины», в якій для майбутніх досліджень виділив дев'ять найбільш важливих напрямків. Зокрема, потребують з'ясування питання про трупоспалення і трупопокладення у кам'яних кістах, відношення типу поховання у скорченому вигляді до поховань у випростаному положенні, етнологічне і археологічне відношення відбивних і полірованих знарядь кам'яного віку на Волині, існування на Волині бронзового віку, встановлення меж поширення скіфо-сарматської культури, співіснування каменю і заліза, особливо в курганах слов'янської епохи. Крім зазначених питань Я. В. Яроцький акцентував увагу й на необхідності впровадження нових способів вивчення археологічних об'єктів та відбору матеріалів для подальших наукових досліджень. Він вважав, що необхідно не лише обмежуватися збором відомостей про стоянки і майстерні кам'яного віку, розташованих на теренах Волині, а у разі отримання таких даних подбати й про якомога ретельніше і детальніше їх вивчення. При дослідженні могильників, по можливості, намагатися розко-

пати усі кургани, що входять до його складу, а не лише певний відсоток. Треба звернути увагу й на антропологічні виміри скелетів, для чого з розкопаних курганів необхідно відбирати усі кістяки або черепи. Підкреслив важливість вивчення городищ. При цьому вважав, що дослідження цієї групи пам'яток повинно здійснювати не лише шляхом опису їх зовнішнього вигляду і складення планів, але й проведенням розкопок і розрізів його площі траншеями у різних напрямках. Підсумовуючи Я. В. Яроцький констатував, що питання про первісні старожитності Волині мають надзвичайно важливе культурно-історичне значення. Зауважив, що їх вивчення на той час перебувало на початковій стадії розвитку і, хоча на цій ниві працювало чимало сумлінних дослідників і, навіть, знаменитих вчених, їх роботи однак, поставили перед дослідниками чимало нез'ясованих питань. Тому їх дослідження і висвітлення повинні увійти до переліку головних завдань в діяльності історичної секції. Такі дослідження, на думку вченого, можливі лише шляхом організації екскурсій, метою яких повинно бути проведення систематичних розкопок курганів і городищ. Вважав, що здобуті у такий спосіб речові знахідки повинні скласти ядро майбутнього Волинського музею. Щодо інших предметів, які надходили до музею шляхом закупівлі або внаслідок дарування, необхідно збирати якомога точніші відомості про місце і умови їх знаходження. На його думку, одним з дієвих засобів збору інформації про пам'ятки давнини краю може бути залучення до цієї справи представників поліції та чиновників нижнього рівня. У зв'язку з цим передбачалося звернутися з відповідним клопотанням до губернатора про надання усім поліцейським чинам і сільському керівництву припису щодо збору відомостей і надання в розпорядження історичної секції необхідної інформації про виявлені на підпорядкованих територіях поховання, кістяки, кам'яні і металеві знаряддя, монети та інші речові знахідки. У зверненні також висловлювалося побажання щоб знайдені предмети, по можливості, надходили до Волинського музею [Протоколи, 1902, с. 74—76].

До обговорення проголошеної Я. В. Яроцьким доповіді долучилися як відомі дослідники Волині, так й активні діячі товариства, в числі яких С. С. Гамченко, М. І. Корчинський, М. Г. Барський, Р. Й. Собкевичта О. А. Фотинський. Деякі з них зробили слушні зауваження і внесли конкретні пропозиції. С. С. Гамченко наприклад, зважаючи на широкий хронологічний діапазон проблемних питань викладених у доповіді, запропонував розділити історичну секцію на чотири підсекції за спеціальностями. Однак із—за недостатньої кількості членів, а фактично відсутності фахівців, пропозиція вченого тоді не знайшла необхідної підтримки [Там само, с. 75—77]. На черговому засіданні секції,

яке відбулося 21 квітня було схвалено постанову прийняти до уваги пропозицію Я. В. Яроцького про складення програми щодо збору відомостей про первісні старожитності Волині, яка фактично лягла в основу подальшої діяльності історичної секції [Заседание..., 1901, с. 132; Протоколи, 1902, с. 79]. Доповідь згодом була надрукована у першому томі праць товариства, в якій вчений окреслив і детально, в хронологічному порядку, охарактеризував коло проблемних питань. Докладно їх розглянемо.

1. *Палеоліт.* Я. В. Яроцький припускав, що територія Волині в останню льодовикову епоху знаходилася поза межами кригового покриву. Відмітив, що геологічні дані не дають підстав заперечувати можливість існування людини у зазначений період. Вважав, що вона могла бути сучасником мамонта і використовувати кам'яні знаряддя, які ще не вміла полірувати. Однак на території краю жодного разу не були зафіксовані рештки мамонта із слідами людської діяльності.

2. *Палеоліт—Неоліт.* Вважав, що проміжною ланкою між цими періодами можуть бути пам'ятки у вигляді печер, подібні до тих, які були виявлені свого часу на Дніпрі. При цьому зауважив, що питання чи є печери, які слугували житлом для первісної людини у західній гірській частині Волині, яке було винесене на розгляд XI-го археологічного з'їзду, так і залишилося нез'ясованим.

3. *Неоліт.* З цим періодом дослідник пов'язував стоянки і майстерні, чималу кількість яких було зафіксовано на території Волині В. Б. Антоновичем. На той час, без урахування місць випадкових знахідок, було відомо близько 300 об'єктів. Дослідник звернув увагу й на таку цікаву деталь, що поряд з майстернями неолітичного періоду, зазвичай, розташовані невеличкі, круглої або овальної в плані форми городища. Який між ними зв'язок?

4. *Поховання* зі скорченими кістяками також варті уваги. Цікаво, що вони відомі в некрополях, де зазвичай виявляють поховання у випростаному стані. Вчений припускав, що співіснування у межах одного некрополя двох різних типів поховань можуть вказувати на різницю у становій або племінній приналежності небіжчика.

5. *Кам'яні гробниці.* Так звані «кісти» на Волині знайдено небагато. Однією з характерних рис є відсутність на поверхні будь-яких зовнішніх ознак. Географічне поширення цих об'єктів наводить на думку щодо слов'янського походження цих пам'яток. Виходячи з цього припускав, що слов'яни на теренах Європи існували вже за неолітичної епохи. Тому вважав за необхідне зібрати якомога більше даних і ґрунтовно дослідити питання про особливості цього роду старожитностей на Волині.

6. *Серповидні кам'яні знаряддя* праці потребують особливої уваги дослідників. Вони, можливо, відносяться до пізнього періоду неолі-

тичної епохи і є доказом існування у первісних людей землеробства.

7. *Кургани з пофарбованими кістяками.* На думку вченого, належать до числа найдавніших типів поховальних споруд на Волині. Слід з'ясувати у який спосіб здійснювалося або відбувалося фарбування небіжчика? Цікавим було б визначити північну межу їх поширення у краї, а також порівняти інвентар з подібних пам'яток ближніх і віддалених територій.

8. *Бронзовий вік.* Неможливо, виходячи з результатів наукових досліджень констатувати його існування на теренах краю. Звернув увагу на те, що В. Б. Антонович на з'їзді у Вільні висловив припущення щодо зміни кам'яного віку в районі Дніпра, минаючи бронзовий, залізний. Знахідок бронзового віку, за виключенням декількох, на Волині на той час було невідомо. Однак, виявлені на території сусідньої Київської губернії знахідки і майстерні дають ймовірність знаходження слідів бронзової епохи в західній частині краю.

9. *Скіфо-сарматський період.* Зазначає, що ще не достатньо з'ясована північна межа поширення скіфо-сарматської культури, а у південній частині Волині можлива наявність скіфських курганів.

10. *Пізньоримський період.* На Волині відомі скарби римських монет, які, на думку Я. В. Яроцького, є наслідком впливу римської торгівлі. Припускав, що через територію краю з володінь римської імперії проходив торговельний шлях. Тому було б цікаво зібрати відомості про сліди римських впливів, які збереглися на Волині.

11. *Майдани.* Зазначає, що досі залишається спірним питання щодо їх походження і значення.

12. *Скарби.* Відзначив, що на теренах Волині досить рідко зустрічаються скарби княжої доби.

13. *Слов'яни.* Досі за археологічними даними не визначена західна і північна межа поширення поселень древлян [Яроцький, 1902а].

Проблемні питання розглянуті у статті вчений намагався вирішити не лише теоретично, але й практично через польові дослідження. Аналіз статей і повідомлень засвідчують, що вивчення археологічних старожитностей Східної Волині Я. В. Яроцький здійснював у традиційний спосіб — шляхом організації і проведення так званих екскурсій (фактично експедицій). Перед кожною з них ставилася конкретна мета і перелік завдань які передбачалося виконати упродовж періоду її діяльності. Під час роботи здійснювалися не лише розкопки, але й розвідки, які проводилися на місці досліджень і прилеглих до них територіях. За звичай у складі експедицій, приймали участь не тільки члени історичної, але й представники інших секцій товариства.

На початку своєї діяльності дослідник зосередив основну увагу на найменш вивчені північні регіони Східної Волині, які в той час знаходилися в адміністративних межах Овруцького повіту Волинської губернії. Перші самостійні дослід-

ження старожитностей краю Я. В. Яроцький розпочав влітку 1901 р. З друкованих матеріалів дізнаємося, що в першу чергу він відвідав м. Овруч. Чим привабило його це місто, що він там робив, які місцевості відвідав і які обстежив пам'ятки точно визначити не можливо. Але виходячи зі змісту публікацій, можна припустити, що метою його поїздки, зокрема, було уточнення та доповнення даних про історико-археологічні та архітектурні об'єкти стародавнього Овруча зібраних ще під час робіт у складі експедиції Ф. Р. Штейнгеля (1900 р.). Особливо зацікавила дослідника Замкова гора, де ним було констатовано наявність культурних нашарувань доісторичного та історичного періодів. Зібрані відомості дослідник систематизував і згодом висвітлив у статті «К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века», видрукуваній у 1902 р. на сторінках губернського видання «Памятная книжка Волынской губернии» [Яроцький, 1902в, с. 3—17; 1902д, с. 240; 1902а, прим. на с. 13; Исследования, 1901, с. 60].

Після відвідин Овруча дослідник здійснив обстеження піщаних пагорбів, які тягнулися вздовжр. Норині наділянці Овруч — Бондарі — Збраньки, де під час розвідок Ф. Р. Штейнгеля були виявлені стоянки кам'яного віку. Які саме роботи здійснював у цій місцевості дослідник нажалі з'ясувати не вдалося. Очевидно, що крім візуального огляду археологічних об'єктів він збирав й підйомний матеріал [Исследования, 1901, с. 60].

Наступним пунктом досліджень було с. Товкачі, куди Я. В. Яроцький здійснив поїздку з метою перевірки відомостей про виявлені в його околицях мешканцями села археологічних старожитностей. Приводом для цього стали знахідки, у вигляді уламків орнаментованого глиняного посуду неолітичного вигляду, що були зібрані селянами на піщаних пагорбах поблизу зазначеного населеного пункту, які у лютому 1901 р. були доставлені до Житомира. Під час обстеження території дослідник встановив, що за пів версти (близько 530—550 м) на північ від села в урочищі «Циганська гора» знаходиться піщаний пагорб довжиною — 170 і шириною — 130 м. Саме з цієї місцевості походили згадані знахідки. Дослідник уважно оглянув територію, а для з'ясування умов залягання культурних решток заклав у 5 пунктах траншеї, у 12-ти — зробив буріння, а в інших — зондування шупом. Однак це не дало бажаних результатів. Внаслідок спостереження за нашаруваннями було з'ясовано, що лише у шарі піску були наявні багаточисельні прошарки золи, а в інших місцях зафіксовано велику кількість дрібних вугликів і уламків залізного шлаку. У північній частині пагорба були виявлені сліди дуже пошкодженого скарбощукачами житла пізнього походження, дрібні уламки кісток і у значній кількості уламків кременю, серед яких вдалося знайти дві стріли, ніж, а також череп-

ки глиняного посуду, аналогічні тим, що були доставлені до Житомира. Опитуючи мешканців дізнався, що 15 років тому (бл. 1886 р.) місцевий селянин знайшов на горі дві великі глиняні посудини. В одній з них він знайшов пряслице, а в іншому — крем'яний ніж. Але під час миття у джерелі посуд розвалився на дрібні шматки, які залишив на місці. Крем'яний ніж з часом розбили діти, залишилося лише пряслице, яке селянин передав у розпорядження досліднику. Підсумовуючи результати досліджень вчений констатував, що встановити археологічне значення, а фактично тип і характер пам'ятки неможливо. Але незважаючи на ці обставини результати своїх спостережень Я. В. Яроцький виклав у невеличкій замітці [Яроцький, 1902д].

Того ж року, з 26 липня по 3 серпня, Я. В. Яроцький здійснив дослідження курганного могильника поблизу с. Речиця, який знаходився за 1 версту на схід від села, ліворуч «Київського шляху» в урочищі «Кургани». Некрополь складався з понад 100 курганів, в числі яких 67 більш чи менш збережених та близько 40 насипів у різній мірі пошкоджених оранкою. З них 24 розкопав. Розкопки здійснювалися поширеним на той час способом — колодязем круглої або конічної форми. З метою визначення глибини залягання знахідок у центрі насипу дослідник залишав стовпчик не порушеної землі, т. з. попік, який поступово, у міру заглиблення, зрізав. Під час робіт було складено ситуаційний план, плани могильника і поховань, зібрані речові знахідки. Під час досліджень також збиралися відомості про інші пам'ятки давнини, які знаходилися в районі робіт експедиції. Зокрема, за с. Гладковичі у лісі, поблизу «Дівочого колодязя», були зафіксовані сліди городища. На схід від нього, біля «Галового болота» — курганний могильник, а за пів версти на схід від м. Овруча три окремі кургани. На південь від урочища «Кургани» поблизу с. Підруддя констатовано наявність ще одного курганного могильника [Яроцький, 1902г; Исследования, 1901, с. 60].

Відомо також, що у 1901 р. Я. В. Яроцький проводив розкопки курганного могильника на Мальованці в околицях Житомира. Однак матеріали цих досліджень не збереглися. Тому встановити скільки курганів було досліджено і, що при цьому було знайдено, неможливо [Гамченко, 1930, с. 7].

У 1902 р. основну увагу дослідника було прикуто до місцевостей розташованих в басейні середньої течії р. Уборть. Головною метою було ознайомлення з курганними некрополями, паралельно здійснювалися розвідки. Археологічні дослідження проводилися у період з 14 червня по 10 липня. В роботі експедиції крім Я. В. Яроцького брали участь інші члени історичної секції, в числі яких вчителі Житомирської жіночої гімназії М. К. Дунаєвський та А. М. Михайлова. Розвідками було охоплено території і околиці п'яти населених пунктів,

розташованих по берегах Уборті, на ділянці від с. Суцани на півночі до с. Лопатичі на півдні. В результаті обстежено 14 археологічних об'єктів, у тому числі 2 городища (Олевськ, Суцани), стоянку або майстерню кам'яного віку (Зубковичі), 1 окремих курган та 10 могильників, у межах яких було зафіксовано понад 90 курганів. На площі 6 з них було розкопано 25 насипів (с. Підлубли, ур. «Під Громушем»; с. Зубковичі, ур. «Вишеньки» та «Крушники»; с. Лопатичі, ур. «Кургани»; урочища «Під Одрами», «Довга Нива» і «Новина» під Олевськом). Під час досліджень складені плани могильників і стародавніх укріплень, у тому числі городищ, розташованих поблизу Олевська і Суцан [Яроцький, 1903а, с. 173—178; Прочие, 1903, с. 20—21; Тарабукін, 2013, с. 234].

У 1903 р. Я. В. Яроцького зацікавила територія розташована на межі Житомирського і Новоград-Волинського повітів Волинської губернії (нині Смільчинський р-н Житомирської обл.), у межиріччі річок Ужа та Уборті, що охоплювала місцевості в околицях сіл Андріївчичі та Симони. На зазначеній території, вже на той час, було відомо ряд археологічних об'єктів. Зокрема, в с. Андріївчичі зафіксовані сліди стоянки кам'яного віку, в с. Симони — просторе городище із складною системою укріплень, між селами Симони — Андріївчичі і Клярою (нині Бродок) сліди курганного могильника, біля дороги з с. Андріївчичі до с. Бараші — декілька курганів, а північніше с. Андріївчичі у верхів'ях Уборті, у двох пунктах, курганні могильники. Один з них знаходився в урочищі «Оболонь», сильно пошкоджений, від якого вціліло лише два порослих деревами насипи. Наприкінці червня Я. В. Яроцький спільно з дійсним членом товариства М. І. Коробкою здійснили обстеження зазначеної території і розташованих на ній пам'яток давнини. Під час робіт на площі трьох курганних могильників в урочищах «Сербинівка», «Чахлеб» і «Дерев'янка», були проведені розвідувальні розкопки, досліджено 8 курганів, в яких виявлені поховання за обрядом трупопокладення слов'яно-руського часу, в 6 з яких зафіксовано наявність супроводжувачого інвентарю [Яроцький, 1903б].

Чи проводив на території Східної Волині дослідження Я. В. Яроцький у 1904 р. встановити поки що не вдалося. Такі відомості в літературі, як і ряді документів, що зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею і Державному архіві Житомирської області, відсутні. Відомо лише те, що на той час він ще проживав у м. Житомирі, в будинку по вул. Миколаївській, займався викладацькою діяльністю і продовжував стосунки у якості дійсного члена з Волинським губернським статистичним комітетом [ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 5, с. 17].

Після подій 1905 р., як зазначали окремі дослідники, Я. В. Яроцький вимушений був виїхати з Житомира до Крем'янця, де його при-

значають директором комерційного училища [Костриця, 2001, с. 65; ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 2, с. 70; Реєстр, 1930, арк. 9]. На цьому завершується діяльність відомого вченого у Житомирі. З того часу, як констатує відомий археолог і музеєзнавець І. Ф. Левицький, «*справа археологічна підупала*» [ПКВГ на 1906 г., 1905, отд. 2, с. 70; Реєстр, 1930, арк. 9; Костриця, 2001, с. 65]. Дійсно, діяльність історичної секції у цьому напрямку значно скоротилася. Але вивчення археологічних старожитностей Східної Волині, хоча й не так активно, все ж продовжувалося. Час від часу такі дослідження у краї за завданням Ради здійснювали члени як історичної, так й інших секцій ТДВ.

Серед них помітне місце посідає церковний діяч, історик і краєзнавець Орест Авксентійович Фотинський. Народився 23 грудня 1862 р. в с. Батьків Кременецького повіту Волинської губернії. Син священика. Початкову освіту здобув в Кременецькому духовному училищі. Протягом 1877—1883 рр. навчався у Волинській духовній семінарії, після закінчив Київську духовну академію. З 1883 р. викладач Волинського жіночого духовного училища в Житомирі. Був ініціатором створення при архієрейському будинку у Житомирі епархіального Давньосховища (15 травня 1893 р.) та Волинського церковно-археологічного товариства при ньому (2 січня 1894 р.). Є одним із фундаторів та активним членом ТДВ. Був делегатом від ВЦАТ на XI археологічному з'їзді, який проходив у Києві 1899 р., де організував виставку волинських старожитностей і виступив з науковим повідомленням [Теодорович, 1901, с. 755; Дахненко, 1993, с. 3—5; Костриця, 2001, с. 44—47, 59; Ярмошик, 2006, с. 71—73, 75, 78].

На початку діяльності товариства О. А. Фотинського було обрано членом ради етнографічної секції. Але крім етнографії усе своє життя вчений цікавився історичним минулим краю, якому присвятив чимало цікавих праць, які неодноразово отримували схвальні відгуки поважних науковців. Не залишилися поза його увагою й археологічні старожитності Волинського регіону. Археологію вважав молодшою сестрою історії. На його думку, разом вони «*відновлюють перед нашими очима минуле*». Саме історія пробуджує «*в нас національну гордість*», «*навчає нас любити наше славне минуле*». Водночас відзначив, що «*нічим так не пробуджується інтерес до вивчення минулого, як археологічними зібраннями: ці німі пам'ятки старовини говорять нам красномовніше багатьох наукових досліджень, пробуджуючи в той же час інтерес до вивчення останніх*» [Речь, 1896, с. 20].

У 1900 р. О. А. Фотинський від ВЦАТ та Давньосховища спільно з М. М. Трипольським здійснили екскурсію з метою вивчення пам'яток місцевої старовини. Хоча головним об'єктом дослідження були церковні старожитності, паралельно здійснювався огляд і обсте-

ження пам'яток давнини. Зокрема, було оглянуто городище літописного міста Возвягель, первісні пам'ятки в м. Іскорость, храм святого Василя в Овручі та інше. Крім того, в Овручі для Давньосховища було придбано колекцію предметів неолітичної епохи, а також колекцію кам'яних знарядь праці з Кременецького повіту, яку подарував П. І. Тиховський [Учёные общества, 1900, с. 84, 86]. Отже, певне уявлення про пам'ятки давнини, археологічні артефакти та способи їх вивчення дослідник на той час вже мав. Перебуваючи у складі історичної секції О. А. Фотинський за завданням Ради товариства проводив розкопки окремих археологічних об'єктів у краї. Зокрема, у 1903 р. поблизу Ємільчина в урочищі «Княже» дослідник зафіксував рештки давнього некрополя, який складався з близько 20-ти курганів. Деякі з них, що цікаво, були оточені по периметру основи кам'яними обкладками. Під час розкопок були виявлені різночасові поховання за обрядом кремації і трупопокладення слов'яно-руського часу IX—XII ст. [Фотинский, 1904; Жизнь Вольни, 1909, № 190; Сведения, 1910, с. 81].

О. А. Фотинський до початку 1913 р. очолював історичну секцію, але систематичних робіт з вивчення археологічних старожитностей краю не здійснював. У лютому 1913 р. О. А. Фотинський, по закінченню строку передбаченого статутом, відмовляється у подальшому здійснювати керівництво. У той же час М. М. Белоніна було обрано головою етнографічної секції. Місце голови і секретаря тривалий час залишалися вакантними, а фактично з їх виходом історична секція припинила своє існування [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. II].

Розвідки і розкопки пам'яток давнини на теренах Східної Волині також здійснював дійсний член ТДВ Микола Микитович Белонін. Народився у 1880 р. у м. Володимирі (Росія). У 1901 р. закінчив інженерний відділ межового інституту в Москві. Упродовж 1902—1904 рр. був слухачем Санкт—Петербурзького археологічного інституту, після закінчення якого був затверджений у званні дійсного члена. До Житомира прибув у 1908 р. До 1913 р. працював помічником губернського землеміра, викладачем землемірного та приватного комерційного училищ. Брав активну участь у діяльності ТДВ, був керівником історичної, а згодом етнографічної секцій, створив при музеї відділи церковної археології, етнографії та історії. Цікавився пам'ятками старовини, здійснював, переважно з власної ініціативи, окремі дослідження [Костриця, 2001, с. 75; Географи, 2003, с. 12].

У 1909—1910 рр., перебуваючи на посаді секретаря історичної секції, М. М. Белонін провів ряд археологічних екскурсій, у тому числі розвідки в басейнах рр. Ірші й Ужа. В результаті були виявлені цікаві пам'ятки, зокрема, курганний могильник доби раннього середньовіччя. Під час розкопок останнього були виявлені по-

ховання за обрядом кремації. Під час екскурсій зібрав і привіз до музею товариства різні предмети давнини [Жизнь Волини, 1909, № 190; Сведения, 1910, с. 81; Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. VII; Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXIV].

У 1911 р. дослідник приймав безпосередню участь в обстеженні колишньої садиби відомого полководця вітчизняної війни Голенищева-Кутузова, яка знаходилася у м. Горошки Житомирського повіту (нині смт Володарськ-Волинський). На той час вона вважалася історичною пам'яткою і займала простір близько 7-ми десятин. Але цікавими були не лише старовинний будинок, але й ряд валів, які оточували садибу. Були відомі тут також і підземелля. Старожили звертали увагу дослідника на те, що вали, підземелля і кам'яні ворота, на цій території існували задовго до того, як садиба почала належати Кутузову [Командирование, 1911; Сведения, 1913, с. 106—107]. Отже, можна припустити, що садиба будувалася на місці старого замчища.

У 1913 р. у зв'язку з переїздом на місце нової служби до Тифлісу (Тбілісі) діяльність М. М. Белоніна у Житомирі припиняється. Керівництво високо оцінило внесок дослідника і на екстреному засіданні, яке відбулося 29 квітня 1913 р., за великі заслуги перед волинським краєзнавством, його було обрано до лав почесних членів товариства [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. LXXII]. Під час обстеження краю дослідник зібрав чималу колекцію старожитностей, багато предметів з якої безпосередньо передав до музею ТДВ.

Наприкінці серпня 1911 р. ТДВ планувало провести розкопки стародавніх курганів в околицях Овруча. З огляду на те, що ті ж роботи намагалося зробити й Імператорське Російське археологічне товариство, його голова граф О. О. Бобринський звернувся до товариства дослідників Волині з пропозицією об'єднати зусилля і провести ці дослідження спільно. Однак згодом дізналися, що такі роботи на теренах краю проводяться військовими під керівництвом члена Київського військово-історичного товариства і представника Київського міського музею В. В. Хвойки. Тому намічені роботи товариство перенесло на вересень поточного року, але чи були вони здійснені невідомо, відомості відсутні [Археологические..., 1911, с. 3].

До числа персоналії, які цікавились старожитностями і час від часу здійснювали археологічні розшуки на теренах Східної Волині, належить уродженець Овручини Олег Петрович Червинський. Відомий волинський археолог І. Ф. Левицький стверджував, що він свого часу входив до кола членів-кореспондентів ТДВ. Але за весь період діяльності останнього, як засвідчують персональні списки, він так і не був прийнятий до складу його дійсних членів. Відомо, що він упродовж 1909—1910 рр. здійснив аматорські дослідження на теренах Овруцького

повіту. Зокрема, обстежив майстерню шиферних виробів біля с. Скребелічі та ряд подібних археологічних об'єктів в басейні р. Норині, в результаті чого зібрав цікаву колекцію старожитностей від кам'яного віку до давньоруського часу включно, яку на початку 1920-х рр. передав до археологічного відділу Волинського центрального музею [Доповідна..., 1928, арк. 2; Тарабукін, 1995б, с. 35].

Археологічні дослідження на території краю за дорученням Ради товариства також здійснював Юліан Володимирович Шуліков. Закінчив Глухівський учительський інститут (м. Глухів на Сумщині). На службі з 13 серпня 1879 р., упродовж 1886—1917 рр. викладав історію і географію у навчальних закладах м. Житомира, виконував також обов'язки штатного наглядача або інспектора [Памятная..., 1892, отд. II, с. 13; ПКВГ на 1886 г., 1885, отд. II, с. 28; ПКВГ на 1904 г., 1904, отд. 5, с. 45; ПКВГ на 1913 г., 1912, отд. IV, с. 413, 414; ПКВГ на 1917 г., 1916, отд. V, с. 266]. З 1901 р. приймає активну участь в роботі етнографічної та природничо-історичної секцій. У 1909 р. обраний до лав дійсних членів, а з 1912 р. — член ради товариства, а також дійсний член Імператорського ентомологічного товариства. Займався етнографією, вивченням фауни краю, приймав участь в геологічних екскурсіях організованих товариством, проводив за його дорученням дослідження пам'яток давнини у краї [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. III, Костриця, 2001, с. 80, 97, 99].

Зокрема, у червні 1912 р. Ю. В. Шуліков здійснив обстеження стародавнього могильника в урочищі «Кургани» поблизу с. Осники Житомирського повіту (нині Черняхівського р-ну). Під час огляду дослідник встановив, що могильник знаходився за 15—200 кроків південніше ґрунтової дороги на с. Дівочки, був оточений канавою (ровом) і займав ділянку в плані прямокутної форми розмірами близько 70—35 кроків. Під час огляду на його площі вдалося зафіксувати близько 20 низьких насипів напівсферичної у профілі форми різних розмірів. На поверхні деяких курганів були знайдені надмогильні камені, на одному з яких виявлено зображення восьмикінцевого хреста. Для розкопок обрано насип, який частково був пошкоджений під час копання кладовищенського рову. В процесі дослідження були виявлені на двох рівнях поховання здійснені за обрядом трупопокладення. Ближче до поверхні зафіксовані людські кістки, які знаходилися у повному безладі. Серед них череп, ребра і шийні хребці. Крім цього були знайдені дрібні уламки вугілля, залізниці цвяхи і два металевих, покритих зеленим окисом кльця, можливо, скроневих. Нижче зафіксовані рештки перегнилого дерева від домовини і вцілілий людський кістяк. При цьому, ніяких предметів при ньому знайдено не було. Після розкопок людські кістки були покладені на місце і засипані землею. Окремі

предмети було взято для музею. На підставі зовнішнього вигляду курганів та знахідок дослідник припустив, що могильник в Осниках подібний до поширених на теренах краю поховальних пам'яток древлянського типу. Наявність в кургані другого поховання дослідник пояснює влаштуванням на території давнього могильника у більш пізній час християнського кладовища. Саме тоді його площу по периметру було обмежено глибоким ровом. Під час польових досліджень Ю. В. Шуліков склав креслення і здійснив фотофіксацію пам'ятки. Про наслідки проведених робіт доповів на засіданні етнографічної секції, яке відбулося 16 лютого 1913 р. під головуванням М. М. Белоніна [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. С—СІ].

Відомо також, що у 1914 р. Ю. В. Шуліков обстежував стародавні могильники на берегах р. Гуйви в околицях Нехворощі (територія сучасного Андрушівського р-ну). За результатами проведених робіт у грудні того ж року на засіданні природничо-історичної секції, яке відбулося в приміщенні Волинського музею зробив доповідь «Древние могильники в Нехворостькой казенной даче» [В обществе, 1914, с. 3].

Певну увагу на пам'ятки давнини краю звертали представники природничо-історичної секції ТДВ. В їх числі геолог, топограф і краєзнавець С. В. Бельський. У травні 1909 р. він здійснив комплексне обстеження с. Ковалі Житомирського повіту (нині Коростенського р-ну). Зібрав цінні данні з природи, геології, історії та етнографії населеного пункту. Відмітив наявність на його околицях ряду цікавих археологічних об'єктів. Зокрема, в оточуючих лісах, на берегах річок виявлені давні кургани, а в районі Ковалевської Буди, судячи із знахідок, стоянку кам'яного віку [Бельский, 1910, с. 7].

Відомий географ, геолог і почесний член ТДВ П. А. Тутковський епізодично, упродовж 1900—1912 рр., у тому числі й за завданням товариства, здійснював дослідження у межах Овруцького повіту на предмет визначення поширення, геологічних умов залягання, часу утворення та використання відомого археологам овруцького пірофілітового сланцю або шиферу. У жовтні 1914 р. авторитетний знавець київської старовини В. І. Щербина запропонував вченому на науковій основі вивчити, з'ясувати і висвітлити питання звідки у давнину надходив у різні куточки Волині і Київщини червоний шифер. Це зацікавило дослідника, тим більше, що він мав у своєму розпорядженні значний матеріал, у тому числі здобутий під час власних польових досліджень. Опрацювавши літературу з цього питання, здійснивши огляд київських храмів, порівнявши зразки порід які походили з різних місцевостей і пам'яток згаданих регіонів вчений з'ясував наступне. На теренах Волинської губернії на той час було відомо понад 40 пунктів, де були знайдені шиферні пряслиця. Визначив, що їх виготовляли не з овруцького

кварцитового пісковика, який використовувався виключно у будівельній справі, а з м'якої породи кембрійського віку, фіолетового, рідше рожевого талькового (частково серицитового) сланцю. Встановив місця розташування давніх каменоломень, де відкритим способом з часів сивої давнини видобували цей матеріал, переважно в урочищах «Червоний бір» та «Загородище» поблизу сіл Хлупляни і Нагоряни. Відзначив, що деякі місцевості іменують «Ровками» і наголошував на тому, що це не назви урочищ. Їх, на його думку, слід пов'язувати винятково з місцями видобутку сланцю. Припускав, що їх могли почати експлуатувати ще у кам'яному віці. За великокнязівської доби пряслиця з цієї породи розвозилися по усіх місцевостях південно-руського степу. П. А. Тутковський зауважував, що ним лише з'ясовано геологічну сторону питання. Тому на ці надзвичайно цікаві пам'ятки доісторичного періоду необхідно звернути увагу фахівцям археологам, які потребують ретельного вивчення і докладного опису. Вважав, що залишки давніх майстерень необхідно зберегти до пам'яток, які заслуговують на охорону як надзвичайно цікаві об'єкти сивої давнини [Тутковский, 1915, с. 167—198]. Власне на цьому дослідження археологічних старожитностей на теренах Східної Волині, організовані ТДВ завершуються. Їх подальшому розвитку завадили події першої світової війни, а згодом революції і громадянської війни.

Окремо слід зупинитися на колекціях старожитностей зібраних членами товариства під час польових досліджень. На це питання, тривалий час ніхто з науковців і краєзнавців уваги не звертав. За звичай під час проведення робіт у тих чи інших місцевостях членами товариства у складі експедицій або особисто збиралися різноманітні предмети давнини. Вони переважно потрапляли до рук дослідника внаслідок проведення збору підйомного матеріалу з археологічних об'єктів або розкопок. Окремі потрапляли шляхом добровільного пожертвування (дарування), іноді закупівлі. Але відомості про те куди ці предмети надходили після того як потрапляли до рук дослідника в літературі здебільшого не відображалися. Підказку знаходимо в одній з публікацій, вміщеної у 1903 р. в часописі «Археологическая летопись Южной России», в якій висвітлювалися результати розкопок Я. В. Яроцького курганів в околицях с. Андрієвичі. Наприкінці статті окремим рядком автор зазначив, що знайдені під час розкопок предмети надійдуть до музею ТДВ [Яроцкий, 1903б, с. 332]. Дійсно при товаристві функціонував музей, який згідно статуту йменувався Волинським і мав чотири відділи: природничо-історичний, етнографічний, економічний та історичний [Устав, 1902, с. 30]. До початку діяльності товариства він розміщувався у приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки. Предмети, що у ньому зберігалися, у тому числі археологічні, розміщалися у шафі і були вистав-

лені на огляд у читальному залі. Наприкінці XIX ст. його упорядкуванням певний час займався Я. В. Яроцький, а з початком діяльності ТДВ його обирають першим хранителем (завідувачем) музею. З 15 лютого 1901 по 1 січня 1914 рр. музей перебуває під опікою ТДВ [Протокол, 1902, с. 38]. З того часу музей стає повноцінним, передусім культурно-освітнім закладом краю, мав у своїй структурі відділи, що відповідали основним напрямкам діяльності товариства. Але фактично він тривалий час виконував функції сховища, куди надходили і де зберігалися предмети та колекції з різних галузей знання. Предмети давнини тоді зберігалися у підвідділі археології історичного відділу. Археологічний відділ як окремий підрозділ на той час в структурі музею ще не функціонував. Поповнення відділів музею, розміщення, збереження колекцій та складення каталогу предметів, зокрема й археологічних, входило до обов'язків хранителя (завідувача) музею. У цих заняттях, згідно статуту, йому повинні були обов'язково допомагати секретарі секцій [Устав, 1908, с. 17; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1915, с. XXXV].

Аналіз публікацій та архівних матеріалів дозволяє встановити джерела поповнення археологічної збірки музею. Переважна більшість предметів давнини потрапляла до нього внаслідок діяльності організованих історичною секцією товариства експедицій. Її учасники під час обстеження місцевостей і огляду пам'яток давнини збирали підйомний матеріал. Окрему групу становили предмети або колекції зібрані під час розкопок городищ і курганів. Деякі речові знахідки членам експедиції дарували мешканці населених пунктів, в яких проводилися дослідження. Наприклад, житель с. Товкачі Овруцького повіту безкоштовно передав у розпорядження Я. В. Яроцького, знайдене ним в урочищі «Циганська гора» пряслице [Яроцький, 1902д, с. 242]. Іноді, коли траплялася така нагода, найбільш цікаві знахідки або навіть цілі колекції старожитностей, зібрані мешканцями під час земляних, будівельних або інших робіт, потрапляли у розпорядження експедиції чи окремих дослідників шляхом закупівлі.

Деякі речові знахідки або колекції надходили до ТДВ від різних дослідників, шанувальників старовини та приватних осіб. Так, від Н. П. Авенаріуса 18 липня 1901 р. була передана колекція пломб та інших предметів, зібраних дослідником в околицях м. Дрогощина Гродненської губернії (нині адміністративний центр Гродненської області, Білорусь). Від К. А. Пухлякової 22 вересня того ж року надійшла колекція крем'яних знарядь і глиняного посуду, зібраних на території Кременецького повіту [Заседание..., 1902, с. 46; 79—80]. У той же час член ТДВ М. І. Корчинський подарував музею крем'яне долото, а В. С. Ногайський — срібний аграф князівської доби, знайдений на території городища в с. Несолонь

Новоград-Волинського повіту [Отчёт ОИВ за 1901 г., 1902, с. 73—74].

Станом на 1901 р. археологічна збірка музею ТДВ крім вже згаданих складалася ще й з колекції кам'яних знарядь та інших предметів зібраних Я. В. Яроцьким і переданих товариству розпорядчим комітетом бібліотеки та двох колекцій старожитностей з Овруцького повіту [Там само]. У цьому ж році до музею надійшов невеличкий ліпний горщик прикрашений на рівні шийки комоподібними вдавленнями, знайдений працівниками залізниці в заглибині скелі на березі р. Уж в м. Іскорості та кам'яні знаряддя праці, виявлені у різних куточках Овруцького повіту, в числі яких велике крем'яне долото, сокира-молот з просвердленим отвором, декілька крем'яних вістер до стріл та інше [Случайные..., 1901, с. 64].

У червні та липні 1901 р. Я. В. Яроцький представив на розгляд Ради дві колекції крем'яних знарядь праці та інших предметів з Овруцького повіту, які було придбано товариством відповідно за 10 та 12 карбованців [Заседание..., 1902, с. 45; 46].

Подробиці про походження та склад окремих колекцій старожитностей, які упродовж 1901 р. надійшли до музею товариства дізнаємося з публікації Я. В. Яроцького. Одна з них походила з Овруцького повіту, надійшла до музею у лютому поточного року і складалася винятково з фрагментів глиняного посуду, які збрали на піщаних пагорбах північніше Овруча, переважно в урочищі «Циганська гора», поблизу с. Товкачі місцеві селяни [Яроцький, 1902д, с. 240].

Колекція К. А. Пухлякової походить з с. Сапанова Кременецького повіту (нині Кременецького р-ну Тернопільської обл.). Супроводжувалася пояснювальною запискою, в якій докладно розповідалося про місце та обставини знаходження предметів. Складалася з речових знахідок зібраних на берегах р. Іква на ділянці між фільварком Білокриницької сільськогосподарської школи і селом. В їх числі крем'яні ножі, долота, уламки глиняного посуду, кістки і зуби тварин, мушлі, вістря до стріл і кам'яне знаряддя праці мигдалеподібної форми [Яроцький, 1902д, с. 241; 1915, с. 64—65].

Про надходження протягом 1902—1908 рр. інформація відсутня. А от станом на 1 січня 1909 р., що цікаво, археологічна збірка музею згідно звіту складалася лише з 20 одиниць [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X]. У 1910 р. збірка поповнилася на 41 одиницю, складалася з кам'яних, бронзових і залізних виробів, посуду, пломби та іншого. Станом на 1 січня 1911 р. археологічна збірка збільшилася до 61 експонату [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X; Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. Дивно? Якщо порахувати надходження лише за 1901 р., хоча точна кількість їх не встановлена, археологічне зібрання музею кількісно має бути значно більшим. Закономірно виникають питання. Чому ж

така мала кількість предметів в археологічному зібранні музею? А де поділися колекції старожитностей Житомирської Російської публічної бібліотеки? Чому не враховані надходження попередніх років? Наприклад, матеріали досліджень Я. В. Яроцького 1901—1903 рр., що значно перевищували наведену в офіційному звіті цифру. Припускаємо, що остання в дійсності відображає кількість експонатів, які пройшли відповідну обробку і були внесені до інвентарної книги. Підставою для такого припущення є примітка до звіту товариства за 1910 р., в якому було зазначено, що археологічні колекції на той час були ще цілком не розібрані [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXVII]. Отже, переважна частина археологічної збірки була до того часу ще не опрацьована. Причиною цього могла бути доволі повільна робота з вивчення, упорядкування, інвентаризації та каталогізації речових знахідок, що надходили і зберігалися у приміщенні музею. Можливо, що ряд предметів і колекцій після польових досліджень тривалий час зберігалися у дослідників, які планували, але у силу різних причин не передавали їх у музей. Сприяли такому стану колекцій й постійна зайнятість членів товариства, недостатня кількість, а іноді й повна відсутність спеціалістів відповідних галузей, які могли б достатньо кваліфіковано розібрати, класифікувати, атрибутувати, описати і упорядкувати накопичені в музеї колекції, зокрема й археологічні. Із звітів товариства дізнаємося, що упорядкуванням останніх час від часу займалися фахівці інших галузей, в числі яких, зокрема, були ботаніки, геологи, економісти, ентомологи, етнологи та інші. Оскільки колекціями епізодично займалася не одна особа та ще й без відповідного фаху і досвіду, то в процесі роботи над ними могли бути допущені помилки. Наприклад, в описі або при визначенні приналежності того чи іншого предмету до певної групи чи збірки, що у подальшому могло привести до плутанини. Не менш цікавим є той факт, що роботи з інвентаризації та обліку предметів, що зберігалися у музеї було започатковано лише у 1909 р. З того часу усі предмети, по мірі опрацювання чи надходження, записувалися до інвентарної книги. До кожного з них прикріплювалася спеціальна етикетка із зазначенням інвентарного номера. Паралельно з цим по усім відділам музею здійснювалися роботи по складанню карткового каталогу. Упродовж 1909 р. членами товариства проводився розбір і приведення у порядок різних колекцій як старих, так і тих, що надійшли до музею. Загалом у музеї в той час зберігалось понад 2 тис. одиниць. Цікаво, що археологічна колекція не мала окремого інвентарю, тому визначити точну кількість предметів, що входили до неї, досить важко. Виявляється, що у музеї в той час було заведено два інвентарі. Один з них, під № 1 об'єднував у собі предмети і колекції, що зберігалися в при-

родничо-історичному, етнографічному та історичному відділах. Саме до нього в числі інших вписувалися й різноманітні предмети давнини. Упродовж 1909 р. до 1 інвентарю було внесено 1848 номерів, в числі яких, очевидно, 20 експонатів, які належали до археологічної збірки музею [Отчёт ОИВ за 1909 г., 1911, с. X—XII; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV].

У 1910 р. низку цікавих давніх предметів до музею передав член товариства Б. Б. Приходькін, які він привіз з с. Берестечка Дубенського повіту, де він особисто приймав участь у розкопках та закладці храму на козацьких могилах [Отчёт ОИВ за 1910 г., 1911, с. XXIV].

У 1911 р. завдяки зусиллям віце-голови товариства П. А. Тутковського і сприяння губернатора О. П. Кутайсова музей отримує нове приміщення в Будинку працелюбства, який розташовувався на розі сучасних вулиць Гоголівської і Хлібної. Його було урочисто відкрито 27 травня, а на честь цієї події на стіні будинку праворуч від входу було встановлено пам'ятну лабрадоритову дошку. Хранителем музею тоді був С. А. Бржозовський [К открытию, 1911, с. 3; Отчёт ОИВ за 1911 г., 1915, с. XXXIII, XXXV; Ланчук, 1995, с. 11; Тарабукін, 1995а, с. 10]. У тому ж році археологічна збірка музею поповнилася новими експонатами. Зокрема, архієпископ Волинський і Житомирський подарував музею старовинну гармату з валів Житомирського замку, а Новоград-Волинський повітовий голова місцевого дворянства В. С. Уваров — колекцію знарядь праці кам'яного віку. Однак ще багато предметів із-за відсутності часу і робочих сил були нерозібрані і не вписані до каталогів. П. А. Тутковський наприклад, згадував, що у музеї в той час зберігалася чисельна колекція ще неописаних шиферних пряслиць, які походять з багатьох місцезнаходжень Волинської губернії [Центральный, 1911, с. 94; Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXV; Тутковский, 1915, с. 179].

Тривалий час відомості коли, звідки і від кого надходили до музею предмети старовини не оприлюднювалися. Відсутня інформація про такі надходження й у звітах товариства за 1901—1911 рр. З цього приводу А. В. Ксенжопольський на загальних зборах товариства, які відбулися 12 березня 1911 р., зробив відповідні зауваження [Отчёт ОИВ за 1911 г., 1914, с. XXXV]. Врахувавши їх Рада товариства прийняла рішення про оприлюднення у наступних звітах списків пожертвувачів і предметів, які вони передавали. Завдяки цьому маємо інформацію не тільки про нові надходження до археологічної збірки музею, але й переліки осіб, які їх передавали. Зі звіту дізнаємося, що у 1913 р. член товариства М. М. Белонін передав до музею колекцію кам'яних і залізних виробів, а також 2 бронзових знаряддя. Дехто Боснецький подарував черепки посуду з кургану, а П. О. Демідов — крем'яну сокиру, залізний спис і вістря до стріл. Учні 1-ї гімназії брати Захаровичи передали кам'яну

сокиру, а Климашевич — 2 кам'яні ручні мельниці (жорна — О. Т.). Відомий краєзнавець, священник с. Глумчі Е. О. Симонович надіслав 2 кам'яних долота, крем'яне знаряддя і вістря до стріли [Отчёт ОИВ за 1913 г., 1915, с. XXXVII—XL]. На жаль, у звіті відсутня інформація про те звідки походили або де були знайдені предмети, які передавалися до музею.

Протягом 1913 р. члени товариства займалися впорядкуванням і готували археологічні колекції до передачі Волинському центральному музею. Активну участь у цьому процесі брали М. М. Белонін, Х. Г. Закусило, Е. М. Яковлев, С. А. Бржозовський та Р. А. Біленко. Внаслідок проведеної роботи було впорядковано і складено каталог, змонтовано дві шафи і одну вітрину, в яких розміщені колекції крем'яних знарядь і начиння кам'яного віку. А де ж інші предмети? Ревізійна комісія ТДВ тоді засвідчила, що по відділу археології усі предмети були повністю впорядковані і систематизовані [Там само, с. XLII, LIII]. Однак із звіту незрозуміло, чи увійшли до археологічного розділу інші речові знахідки, зокрема, металеві або глиняні вироби.

З 1 січня 1914 р., після затвердження статуту, музей офіційно стає самостійною установою. З цього часу археологічна збірка переходить у відання Волинського центрального музею. Загальна кількість експонатів по усіх його відділах станом на 1 січня 1914 р., згідно звіту товариства, по інвентарям № 1—2 становила 8292 одиниць. По першому, куди входила й археологічна збірка їх кількість становила 7510 одиниць [Там само, с. XXXIII, XXXV—XXXVI]. Відомості, який відсоток від загальної кількості експонатів складала археологічна збірка, в літературі та звітах ТДВ, не наводяться. Нині встановити перелік предметів, що входили до складу цієї збірки досить важко, оскільки відомості розпорощені по різним виданням і архівним матеріалам. До того ж, стан колекцій музею, у тому числі й археологічних, у період з 1914 по 1918 рр. значно погіршився. Причиною цьому, зокрема, були постійні переміщення. У 1918 р. М. Абрамович з цього приводу писав: *«Останні події примусили музей двічі складуватися і розкладуватися. Етикетки змішалися, переплуталися, системі їх порушено, багато чого зіпсовано. Самі експонати не перевірені по описові, багато ще зовсім не розібрано»* [Абрамович, 1918, с. 15].

Подальша доля археологічної збірки ТДВ тісно пов'язана з діяльністю археологічного відділу, створеного в структурі музею у червні 1919 р., який очолив відомий вчений, знавець волинської старовини археолог С. С. Гамченко. Саме йому на початковому етапі діяльності відділу прийшлося між іншим займатися розбором археологічних матеріалів, які дісталися у спадок від ТДВ. У його праці «Статистический эскиз археологического отдела Волинского центрального музея», рукопис якої зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України, знаходимо

деякі дані щодо археологічної збірки ТДВ. У музейній секції археологічного відділу Волинського центрального музею, як відзначав С. С. Гамченко, від часу до 1914 р. наявні 418 експонатів, що мали індивідуальні номери. Крім того, було 109 (58 + 51) предметів без номерів, а також 102 пакети з нерозібраними археологічними і 34 пакети з остеологічними матеріалами, які у свій час зібрав Я. В. Яроцький. Усі вони загалом, відповідно до записів вченого, складали початкове зібрання археологічного відділу [Статистический, 1922, арк. 5]. Ці відомості, на мою думку, можуть стати відправною точкою для подальших пошуків, зокрема, й для встановлення кількісного складу та орієнтовного переліку експонатів археологічної збірки ТДВ, а також з'ясування їх походження і пов'язані з ними персоналії. Для цього, передусім, слід відокремити від збірки музею ТДВ колекції Житомирської Російської публічної бібліотеки і розглядати кожну з них окремо.

Таким чином, вивчення археологічних старожитностей на теренах Східної Волині здійснювалося ТДВ упродовж усього періоду його функціонування. На початковому етапі цим питанням займалася історична секція. Найбільш плідний період її діяльності припадає на 1901—1903 рр., коли її очолював історик і археолог Я. В. Яроцький. За цей доволі короткий час вченому вдалося розробити план і акцентувати увагу дослідників на вирішення проблемних питань у вивченні первісних старожитностей, організувати і провести археологічні дослідження, переважно у північних регіонах краю. В результаті розвідувальних робіт дослідник відкрив близько 30 різночасових пам'яток давнини. Однак перевагу надав поховальним пам'яткам, чим підтримав традицію і продовжив започатковані В. Б. Антоновичем та С. С. Гамченком систематичні роботи по вивченню курганних старожитностей краю. Досліджувалися могильники в с. Речиця, в басейнах рр. Уборти і Ужа, розкопано понад трьох десятків курганів з похованнями доби раннього середньовіччя і періоду Київської Русі. Результати своїх досліджень Я. В. Яроцький систематично висвітлював на сторінках не лише місцевих періодичних і довідкових видань, але й у таких поважних наукових збірниках та часописах, як «Киевская старина» і «Археологическая летопись Южной России». Хоча історична секція під його керівництвом проводила систематичні і цілеспрямовані роботи по вивченню пам'яток давнини краю, багато проблемних питань, які лягли в основу програми її діяльності, так і не було вирішено. Більш того, з від'їздом Я. В. Яроцького до Крем'янца систематичні роботи історичної секції у напрямку археологічного вивчення краю та виконання програмних завдань у цій галузі фактично припиняються. Подальші дослідження пам'яток давнини у краї, здійснюються епізодично, здебільшого за завданням Ради товариства, окремими його членами, які хоча й не

займалися цим професійно, але мали певний досвід польових досліджень. Здійснюються як розвідки, так і розкопки. Останній спосіб традиційно застосовували лише при вивченні курганних могильників. Про результати своїх робіт дослідники докладно, з демонстрацією світлин і знайдених предметів, розповідали на секційних засіданнях товариства, а також висвітлювали їх на сторінках періодичних і наукових видань.

При товаристві функціонував музей, який в своїй структурі мав відділи, що відповідали основним напрямкам його діяльності. Комплектуванням його фондів, розбором матеріалів, вивченням і упорядкуванням його колекцій займалися голови секцій. Допомагали їм у цьому секретарі секцій та інші члени товариства. Археологічною збіркою музею, зокрема, опікувалися представники історичної секції. Поповнювалася вона переважно за рахунок матеріалів зібраних під час експедиційних досліджень краю. Ряд предметів з'являлися в музеї завдяки добровільним пожертвуванням або даруванню. Нерідко предмети давнини і навіть цілі колекції закупаються. Хоча музей почав функціонувати з 1902 р., розбір, наукова обробка предметів і колекцій, що входили до його складу розпочалася лише сім рр. потому. Здійснювалася вона з різних причин дуже і дуже повільно. У 1913 р. ревізійною комісією ТДВ було констатовано, що роботи по впорядкуванню, розміщенню та складенню каталогу по відділу археології були повністю завершені. Але згідно звіту археологічна збірка складалася з колекції крем'яних знарядь і начиння кам'яного віку. Щодо інших предметів і матеріалів інформація відсутня. Однак у звітах і окремих публікаціях членів товариства неодноразово зазначалося, що багато предметів і колекцій до того часу залишалися у не розібраному стані, відповідно неописані, не внесені до інвентарю та карткового каталогу. Тому фактична кількість предметів давнини, що зберігалися у музеї у той час залишається досі невстановленою. Визначено, що в офіційних звітах подавалися дані лише про ту кількість предметів, які були опрацьовані і внесені до інвентарної книги. Проблематичним на сьогодні є встановлення переліку предметів та колекцій, які входили до археологічної збірки ТДВ. Лише окремі з них, вдається ідентифікувати, а також визначити їх склад та походження. Незважаючи на те, що багато чого вже втрачено, робота в цьому напрямку все ж триває. Не так давно виявлено ряд предметів, колекцій та матеріалів, які пов'язані з археологічною збіркою ТДВ, чимала кількість з яких, зокрема, пов'язана з Я. В. Яроцьким. Сподіваємося, що наведені вище відомості з одного боку будуть сприяти ліквідації білих плям в історії археологічного вивчення території Східної Волині, а з іншого — спонукати до нових досліджень з означеної тематики.

Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» // Волинська народна газета. — 1918. — 23 листопада. — № 22. — С. 15.

Археологические раскопки в Овручском уезде // Жизнь Волини. — 1911. — 23 августа. — № 213. — С. 3.

Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — 256 с.

Бельский С. Деревня Ковали Житомирского уезда в мае 1909 года. — Житомир: Электрическая типография М. Дененмана, 1910. — 30 с.

В обществе исследователей Волини // Жизнь Волини. — 1914. — 13 декабря. — № 328. — С. 3.

Гамченко С. Письмо в редакцию // Волинь. — 1896. — 4 июня. — № 121.

Гамченко С. С. Житомир за первоисточниками передисторичної археології // Записки ВУАК. — К., 1930. — Т. I. — С. 1—24.

Географи Київського університету / Я. Б. Олійник, С. Ю. Бортник, М. Д. Гродзинський, О. Ю. Дмитрук та ін. — К.: Обрії, 2003. — 172 с.

Дахненко Л. 100 рр. Волинському єпархіальному давньохрещовищу (1893—1919) // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньохрещовища. — Житомир, 1993. — С. 3—6.

Доповідна записка до Ради Волинського науководослідного музею Завід. Археологічн. Від. музею Левицького І. Ф. — Житомир, 29/IV—28 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/1. — ІД—11182. — 16 арк.

Жизнь Волини. — 1909. — 24 июля. — № 190.

Заседание обществ // КС. — К., 1901. — Т. LXXIII. — Май. — С. 130—137.

Заседание совета 23 июня 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 45.

Заседание совета 18 июля 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 46.

Заседание совета 22 сентября 1901 г. // ТОИВ. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 79—80.

Исследования и раскопки // КС. — К., 1901 — Т. LXXV. — Октябрь. — С. 60—62.

К открытию центрального музея // Жизнь Волини. — 1911. — 29 мая. — № 134. — С. 3.

Княжевич М. Памятная книжка Волинской губернии на 1903 год // АЛЮР. — К., 1903. — Кн. 1. — С. 76—77.

Командирование землемера // Жизнь Волини. — 1911. — 13 февраля. — № 41. — С. 3.

Коробка Н. Письмо к волинской интеллигенции // Волинь. — 1896. — 25 мая. — № 113.

[Коробка Н. И.] Ещё по поводу письма к волинской интеллигенции (письмо к редактору) // Волинь. — 1896. — 31 мая. — № 118.

Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: МАК, 2001. — 360 с.

Ланчук Н. В. 130 рр. Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865—1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 10—14.

Маньковська Р. В. Основні етапи розвитку Житомирського музею // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, [1994]. — С. 401—404.

Отчёт Городецкого музея Волинской губернии барона Ф. Р. Штейнгеля. С 25 ноября 1898 г. по 25 ноября 1904 г. — К.: Типография Н. А. Гирич, 1905. — 82 с.

- Отчёт* о деятельности общества исследователей Вольны за 1901 год // КС. — К., 1902. — Т. 77. — Кн. 4. — Отд. 2. — С. 72—74.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Вольны за 1909 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. I—XVI.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Вольны за 1911 год // ТОИВ. — Житомир, 1911. — Т. VI. — С. XVII—XXXV.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Вольны за 1911 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1914. — С. I—LV.
- Отчёт* о деятельности общества исследователей Вольны за 1911 год // ТОИВ. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — Т. VII. — С. I—LV.
- Отчёт* о деятельности Общества исследователей Вольны и Волинского центрального музея за 1913 год. — Житомир: Электрическая типография насл. М. Дененмана, 1915. — С. I—CI (101 с.).
- Памятная книжка* Волынской губернии (ПКВГ) на 1886 год. — Житомир: Типография губернского правления, 1885.
- Памятная книжка* Волынской губернии на 1901 год / Сост. под редак. секретаря комитета И. И. Леонтьева. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900.
- Памятная книжка* Волынской губернии на 1904 год / Сост. под редак. секретаря комитета И. И. Леонтьева. — Житомир: Волынская губернская типография, 1904.
- Памятная книжка* Волынской губернии на 1906 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1905.
- Памятная книжка* Волынской губернии на 1913 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1912.
- Памятная книжка* Волынской губернии на 1917 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1916.
- Памятная книжка Киевского учебного округа*. Ч. III: Волынская губерния. Издание Управления учебного округа. — К., 1892. — 119, I—XXIII, 1 с.
- Послужной список* о службе учителя истории и географии Житомирской первой гимназии статского советника Якова Яроцкого. Составлен июля 1904 года // ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 1193, арк. 7—13.
- Протокол* первого учредительного общего собрания общества исследователей Вольны, сост. 2 декабря 1900 г. в г. Житомире в здании Житомирской Русской публичной библиотеки // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 38—40.
- Протоколы* заседаний IV-й (исторической) секции общества исследователей Вольны // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 74—81.
- Прочие провинциальные общества* // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1903. — Прибавление к вып. 5-му (Хроника и библиография, вып. 3). — С. 20—24.
- Реестр* № 1 загальної перевірки інвентаря археологічного відділу Волинського державного музею в р.р. 1919—1930. — Житомир, 1—17.II.1930 / Фонди ЖОКМ. — КП 38656/7. — ІД—11188. — 30 арк.
- Речь*, при открытии Волинского Епархиального древлехранилища // Волинский историко-археологический сборник. — Почаев; Житомир, 1896. — Вып. I: приложение № 4. — С. 20—24.
- Сведения* об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах и находках. Волынская губерния // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1910. — Прибавление к вып. 34-му (Хроника и библиография, вып. 17). — С. 79—84.
- Сведения* об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах и находках. Волынская губерния // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1913. — Прибавление к выпуску 48-му (Хроника и библиография, вып. 23). — С. 79—84.
- Свешников* И. К. История населения Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974. — 207 с.
- Случайные находки* // КС. — К., 1901. — Т. LXXV. — Кн. 10. — С. 62—64.
- Статистический эскиз* археологического отдела Волинского центрального музея. — Житомир, 15.IX.1922. — Рукопис / НА ІА НАН України, ф. 3 (фонд С. С. Гамченка), спр. 32. — 5 арк.
- Тарабукін* О. Від колекції в бібліотеці до Волинського центрального музею (до 130-річчя з дня заснування Житомирського краєзнавчого музею) // Житомирський вісник. — 1995а. — 13 жовтня. — № 41. — С. 10.
- Тарабукін* О. О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науково-дослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р., Житомир). — Житомир, 1995б. — С. 31—36.
- Тарабукін* О. О. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина ХХ ст.) // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 230—242 (АДІУ. — Вип. 11).
- Теодорович* Н. И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. — Почаев, 1901. — 1023 с.
- Тутковский* П. А. Древнейшая добывающая промышленность Вольны // ТОИВ. — Житомир: Электр. типография насл. М. Дененмана, 1915. — Т. XI. — Вып. 1. — С. 167—198.
- Устав* общества исследователей Вольны // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 19—35.
- Учёные общества* // АЛЮР. — К., 1900. — Кн. 2. — С. 83—86.
- Формулярный список* о службе учителя истории и географии Житомирской гимназии статского советника Якова Яроцкого. Составленного 7 марта 1890 года / ДАЖО, ф. 72, оп. 1, спр. 1193, арк. 1—6.
- Ф.* [Фотинский О. А.]. Очерк истории учреждения Общества исследователей Вольны // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902. — Т. 1. — С. 1—18.
- Фотинский* О. А. Могильник каменной кладки в урочище Княже Новоградволинского у. // АЛЮР. — К., 1904. — № 6. — С. 229—231.
- Центральный* Волинский музей // ИАК. — СПб: Типография гл. управл. уделов, 1911. — Прибавление к вып. 42-му (Хроника и библиография, вып. 20). — С. 94.
- Ярмошук* І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть. — Житомир: Волинь, Рута, 2006. — 216 с.
- Яроцкий* Я. В. Шереметевы валы на Вольны и их историческое значение // *Памятная книжка* Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900а. — Отд. II. — С. 22—30.

Яроцкий Я. В. Искорость (Из путевых заметок) // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900б. — Отд. II. — С. 53—59.

Яроцкий Я. В. Из Искорости в Народичи (Путевые заметки) // Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1900в. — Отд. II. — С. 60—69.

Яроцкий Я. В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902а. — Т. 1. — С. 1—15.

Яроцкий Я. В. Из области случайных археологических находок // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1902б. — Отд. II. — С. 18—25.

Яроцкий Я. В. К топографии г. Овруча. В эпоху до второй половины XVI века // Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. — Житомир: Волынская губернская типография, 1902в. — Отд. II. — С. 3—17.

Яроцкий Я. В. Краткий отчет о раскопке курганов Речицкого могильника // ТОИВ. — Житомир: Типо-литография М. Дененмана, 1902г. — Т. 1. — С. 92—117.

Яроцкий Я. В. «Цыганская гора» вблизи с. Толкачей Овручского уезда Волынской губернии // КС. — К., 1902д. — Т. 76. — Кн. 3 (март). — Отд. 2. — С. 240—242.

Яроцкий Я. В. Могильники по среднему течению р. Уборти // АЛЮР. — К., 1903а. — № 3—4. — С. 173—193.

Яроцкий Я. В. Раскопки курганов у с. Андревичей, Волынской губ. // АЛЮР. — К., 1903б. — № 5. — С. 329—332.

Яроцкий Я. В. Следы неолита в бассейне р. Иквы возле г. Кременца // ТОИВ. — Житомир, 1915. — Т. VII. — С. 63—68.

Яроцкий Яків // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ—II) / Наукове Товариство ім. Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1984. — Т. 10. — С. 3992.

А. А. Тарабукин

АРХЕОЛОГИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЛЫНИ: ИСТОРИЯ, ПЕРСОНА- ЛИИ, КОЛЛЕКЦИИ

Общество исследователей Волыни было создано в 1900 г. В его структуре действовала историческая секция, на которую, в том числе, возлагались вопросы археологического изучения территории Волынской губернии. Её возглавил историк и археолог Я. В. Яроцкий. Исследователь разработал программу изучения первобытных древностей края. На протяжении 1901—1903 гг. он провёл разведывательные работы, открыл более 30 разновременных памятников, исследовал курганные могильники, раскопав более 30 курганов раннеславянского и древнерусского времени, и другие памятники в бассейнах рек Норынь, Уборть и Уж. После его отъезда, работы по изучению памятников древности продолжили О. А. Фотинский, Н. Н. Белонин, О. П. Червинский, Ю. В. Шуликов, С. В. Бельский, П. А. Тутковский и другие члены общества. Исследования в

основном охватывали северные районы Восточной Волыни, раскапывались исключительно курганы, меньше внимание уделялось другим видам памятников. Большую часть вопросов, изложенных в программе Я. В. Яроцкого, по ряду объективных причин решить так и не удалось.

При обществе с 1902 г. функционировал Волынский музей, куда поступали различные экспонаты, в том числе и археологические. Собрание и коллекции пополнялись не только за счёт добровольных пожертвований, дарения и закупки, но и вследствие передачи материалов, собранных членами общества во время полевых исследований. Собрание к 1913 г. было упорядочено, составлен соответствующий каталог. Однако, установить действительное количество и состав археологических коллекций музея общества в целом, из-за отсутствия соответствующих данных, ныне не представляется возможным.

Ключевые слова: Общество исследователей Волыни, Восточная Волынь, исследования, археологическое наследие, древности, музей, археологическое собрание, коллекции.

A. A. Tarabukin

ARCHAEOLOGY IN THE ACTIVITY OF THE SOCIETY OF RESEARCHERS OF VOLYN REGION: HISTORY, PERSONALITIES, COLLECTIONS

The Society of Researchers of Volyn region was established in 1900. In its structure the historical section functioned, including the archeological study of the territory of the Volyn province. The historian and archaeologist Y. V. Yarotskyi headed it. The researcher has developed a program for studying the primitive antiquities of the region. During the years 1901—1903^s conducted reconnaissance work, discovered more than 30 different monuments, explored the burial mounds and other monuments in the basins of the rivers Noryn, Uhort and Uzh, excavated more than 30 mounds of the early slavic time and the period of Kyivan Rus. After his departure, works on the study of antiquities continued O. A. Fotynskyi, N. N. Belonin, O. P. Chervinskyi, Y. V. Shulikov, S. V. Belskyi, P. A. Tutkovskyi and other members of society. Studies mainly covered the northern parts of Eastern Volyn region, excavated only mounds, less attention was paid to other types of monuments. Most of the issues outlined in the program Y. V. Yarotskyi for a number of objective reasons to solve and it was not possible.

At the times of society since 1902, the Volyn Museum functioned, where various exhibits, including archeological ones, were received. The meeting of the latter was replenished through not only voluntary donations and purchases, but materials collected by members of the society during field research. By 1913 the archaeological collections of the museum were arranged, the corresponding catalog was completed. However, it is not possible to establish the actual number and composition of the archaeological meeting of the society in general because of the lack of relevant data.

Keywords: Society of Researchers of Volyn region, Eastern Volyn, scientific research, archaeological heritage, antiquities, museum, archaeological collection.

Одержано 17.09.2016